

D. MOLNÁR ISTVÁN

A magyar barokk „késése”: egy lengyel és magyar irodalomtörténeti korszak kezdetéről és végéről

A lengyel irodalomtörténet oktatása és kutatása gyakran juttatja eszünkbe, hogy a kelet-közép-európai régió irodalmi közül a legtöbb hasonlóság valószínűleg a magyar és a lengyel irodalom történetében fedezhető fel. Véleményünket elsősorban a XVIII–XIX. századdal kapcsolatban igazolják Bojtár Endre, Fried István és mások tanulmányai.¹

Lengyel irodalomtörténészek ritkábban emlegetik a két irodalom hasonló jelenségeit, pedig azok összehasonlító kutatásra érdemesek. Elsősorban azért, mert vizsgálatuk a magyar, illetve lengyel kutatók szemében evidensnek tűnő, általánosan elfogadott megállapításokat, ítéleteket módosíthat, korrigálhat. Segítheti az irodalomtörténészeket kétségeik eloszlatásában, a vitatott problémák megoldásában vagy új kétségek felvetésében, amelyek új tudományos eredményeket hozhatnak. Egyrészt, mert – mindnyájan tudjuk – egy nemzeti irodalom önmagában való kutatása úgyszólván lehet igazán eredményes, másrészt mert egy hasonló irodalomtörténeti folyamattal történő konfrontálás nagyobb távolságtartást, objektivitást eredményezhet.

Célunk most a lengyel és a magyar irodalom barokk korszaka kezdetének és végének vázlatos összevetése, különös tekintettel arra a vélekedésre, amely szerint a magyar barokk irodalom néhány évtizeddel későbbi, mint a lengyel, amely utóbbi korszak vége különböző kutatók szerint más-más időre tehető. E cél eléréséhez először – és itt elsősorban – a kutatások állásának összehasonlító áttekintésére van szükség.

Posztmodern(?) korunkban „nem divat” az irodalomtörténeti periodizálás, sőt, sokak úgy vélik, maga az irodalomtörténet-írás sem. Főleg azóta, hogy Hans Robert Jauss, majd René Wellek híres (vagy talán hírhedt?), Konstanzban egyetemi, illetve Bordeaux-ban tartott kongresszusi előadásának ilyen címet adott: *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft (Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja, 1967, könyv alakban 1970), illetve The Fall of*

¹ Bojtár Endre, „Az ember feljő...” *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban.* Budapest, 1986; Bojtár Endre, *Kelet-Európa vagy Közép-Európa.* Budapest, 1993; Fried István, *Kelet- és Közép-Európa között.* Budapest, 1986; Fried István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban.* Budapest, 1989; Berkes Tamás (szerk.), *Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet.* Budapest, 2000.

Literary History (Az irodalomtörténet bukása, 1970),² pontosabban azóta, hogy e tanulmányok az előző évszázad 80-as éveiben szélesebb körben ismertté váltak, bekerültek a lengyel- és magyarországi irodalomtudományi diszkurzusba.

A lengyel Tomasz Burck is régen feltette a kérdést: *Jaka historia literatury jest nam dzisiaj potrzebna?* (1979), vagyis *Milyen irodalomtörténet kell ma nekünk?*³ A magyar Kulcsár Szabó Ernő ugyancsak kifejezte kétségeit: „a jelen horizontja egyáltalán nem alakul ki a múlt nélkül, vagyis: úgy hidalhatjuk át a történeti és elméleti szempontok eltéréseit, hogy tisztán egyik eljárás elveit sem tekintjük megvalósíthatónak. Mert szembenállásuk azt a hermeneutikai maximát követve oldódik fel, mely szerint csak történeti módszer éppúgy nem létezik, ahogyan csak jelenbeli/teoretikus módszer sem.”⁴

Örülünk, hogy a budapesti tudós ezt éppen irodalomtörténetének előszavában szögezte le. Már Jerzy Ziomek számára is nyilvánvaló volt: „Jest to może prawda banalna, ale warta powtórzenia, że każde pokolenie musi mieć swoją historię literatury.” („Lhet, hogy elcsépeelt igazság, mégsem árt elismételni, hogy minden nemzedéknek szüksége van saját irodalomtörténetére.”)⁵

Magyarok számára irigylésre méltó, hogy Lengyelországban – mindenekelőtt a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalmi Kutatások Intézete (IBL) munkatársainak köszönhetően – éppen a múlt század 70-es éveitől szerencsére egyre másra adják ki az új vagy átdolgozott irodalomtörténeti szintéziseket. Ráadásul ezt többkötetes sorozatok formájában teszik, és ez az 1990 utáni időkre is igaz, amióta a marxista irodalomfelfogás és a „létező szocializmus” kulturális politikájának parancsai nem érvényesülnek.⁶ Ezért – és mert a korábbi kiadványokhoz képest a korszakolás lényegében nem változott – elegendő ezek használata.

A tudományos jellegű magyar irodalomtörténet-írás eredményei a XX. század 70-es éveitől sokkal szerényebbek, így most még kevés új kiadványra támaszkodhatunk. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében a 60-as években elkészült irodalomtörténeti szintézist sajnos nem dolgozták át. A 80-as

² Hans Robert Jauss, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. *Helikon* XXVI, 1980/1–2, 8–39; René Wellek, *Az irodalomtörténet bukása?* In: Dobos István (szerk.), *Bevezetés az irodalomelméletbe*. Debrecen, 1995: 153–162.

³ Tomasz Burck, *Żadnych marzeń*. London, 1987: 23–28, 33–43, valamint Varsó, 1989: 16–37, magyarul: *Milyen irodalomtörténet kell ma nekünk?* *Helikon* XXXIX, 1993/4, 447–459.

⁴ Kulcsár Szabó Ernő, *Hogyan és mivégre írunk irodalomtörténetet az ezredvégén?* In: *A magyar irodalom története 1945–1991*. 2. kiadás, Budapest, 1994: 8.

⁵ Jerzy Ziomek, *Metodologiczne problemy syntezy historycznoliterackiej*. In: Henryk Markiewicz – Janusz Sławiński (szerk.), *Problemy współczesnego literaturoznawstwa*. Kraków, 1976: 35, idézi: Burck, i. m. 16, ua. magyarul, 447.

⁶ Csak a sorozatokat említjük: *Dzieje literatury polskiej* 1986-től, *Literatura polska 1918–1975*, új kötetek 1993-től, *Wielka Historia Literatury Polskiej* 1994-től, *Mala Historia Literatury Polskiej* 1995-től.

években bővült újabb hat kötettel, amelyek az 1945–1975 közötti irodalom, benne – először – a külföldi magyar irodalom történetét részletesen tárgyalják. A szóban forgó évtizedből való neves szerzők egykötetes, németül, franciául és angolul ugyancsak megjelent irodalomtörténeti összefoglalása. Létezik egy Nagy-Britanniában élő emigráns szerző, Czigány Lóránt által kiadott egykötetes magyar irodalomtörténet is, amelyet Magyarországon alig vettek figyelembe.⁷

A népszerű és vázlatos kiadványokat nem számítva a 90-es években megújult viszont Nemeskürty István 1945-ig eljutó kétkötetes irodalomtörténete, de tegyük hozzá: népszerűsítő, esszéisztikus műről van szó. Három korszakról, a felvilágosodásról, az 1849–1905 közötti és a XX. századi irodalomról már jelent meg új (az utóbbi esetében korábban kiadatlan) tudományos igényű, illetve tankönyv jellegű feldolgozás.⁸ A hiányokat csupán részben pótolja a Kósa László szerkesztette egykötetes *Magyar művelődéstörténet* és a *Magyar kódex* c. hatkötetes művelődéstörténeti (és egyben történelmi) szintézis, amelyek szerzői – nagyjából elismert kutatók – viszonylag részletesen foglalkoznak a magyar irodalommal is, de érthetően nem a korszakolás a fő gondjuk.⁹

A fenti akadémiai szintézisből, valamint Klaniczay Tibornak (a lengyel nyelvű *Renesans. Manieryzm. Barok* c. kötet szerzőjének) a tanulmányaiból és az általa szerkesztett, idegen nyelvekre lefordított irodalomtörténeti összefoglalásból, valamint Czigány Lóránt angol nyelvű kézikönyvének IV. fejezetéből az a felfogás olvasható ki, hogy a magyar irodalom barokk korszaka 1600 körül kezdődik, második szakasza, *A barokk irodalom hőskora* pedig 1640 körül.¹⁰ Nemeskürty szerint viszont a reneszánsz kor utolsó szakasza, a későreneszánsz, manierizmus, a *barokk itthoni*

⁷ *A magyar irodalom története I–VI.* Budapest, 1964–1966; *A magyar irodalom története 1945–1975: I, I/1–2, III/1–2, IV.* Budapest, 1981–1990; Klaniczay Tibor (szerk.), *A magyar irodalom története.* Budapest, 1982; ua. idegen nyelveken: *Handbuch der Ungarischen Literatur.* Budapest, 1977; *Histoire de la littérature hongroise.* Budapest, 1980; *A History of Hungarian Literature.* Budapest, 1983; Lóránt Czigány, *The Oxford History of Hungarian Literature.* Oxford, 1984.

⁸ Nemeskürty István, *A magyar irodalom története 1000–1945: I–2.* Budapest, 1993 (első változata: „*Diák, írj magyar éneket!*” 1–2. Budapest, 1983); Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Budapest, 1994; Imre László – Nagy Miklós – S. Varga Pál, *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig.* Debrecen, 1998; Czine Mihály, *Magyar irodalom a huszadik században.* Budapest, 2001.

⁹ Kósa László (szerk.), *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 1998; *Magyar kódex: Magyarország művelődéstörténete 1–6.* Budapest, 1999–2001; minket érdeklő kötet: *Magyar kódex 3: Magyarország művelődéstörténete 1526–1790.* Budapest, 2000.

¹⁰ *A magyar irodalom története 2: 1600-tól 1772-ig.* Budapest, 1964; Klaniczay Tibor, *Barokk kultúra – barokk irodalom* (1969). In: *A múlt nagy korszakai.* Budapest, 1973: 295; e szerző lengyel nyelvű tanulmánykötete: *Renesans. Manieryzm. Barok* (Wybór i posłowie Jan Ślaski). Varsó, 1986; Klaniczay Tibor (szerk.), *A magyar irodalom története.* Budapest, 1982, e munka említett francia és angol fordítása; Czigány, i. m.

előkészülete 1584 és 1641 közé tehető, *A magyar barokk kora* pedig az 1646 körüli években veszi kezdetét.

Az 1990 utáni lengyel nézeteket összegezve, illetve többségük szerint a lengyel barokk kor a XVI. század 80-as éveiben kezdődik, bár „érett” szakaszát csak a következő század 20-as éveitől számítják. A közelmúltban ugyan Jadwiga Sokołowska és Alina Nowicka-Jeżowa egy-egy lehetséges korszakhatárként, illetve véleményként a XVI. század 90-es éveit, sőt a következő század első évtizedét (a Mikołaj Zebrzydowski vezette királyellenes nemcsi szervezkedés idejét) is szóba hozzák, de ennek nem tulajdonítanak jelentőséget a lengyel barokk jellemzésében.¹¹

A kérdés mégsem ilyen egyszerű, mert ugyancsak a *Wielka Historia Literatury Polskiej (Nagy Lengyel Irodalomtörténet)* sorozatban, az 1990-ben elhunyt Jerzy Ziomek *Renesans* c. szintézisében – a bevezetés szerint tekintettel a korszakolás nehézségeire – ugyanúgy részletesen tárgyalja a költő Mikołaj Sęp Szarzyński (1550 körül – 1581) és a hitvitázó prózaíró Piotr Skarga (1535–1612) munkásságát, valamint egyes műfajokat, illetve irodalmi jelenségeket, ahogy Czesław Hernas a *Barok* c. kötetben.¹² A *Słownik literatury staropolskiej* c. ólengyel irodalmi lexikon új kiadásának munkatársai – az újabb kutatási eredményekre hivatkozva – alaposan átdolgozták a *Barok* címszót. Bár – mint már említettük – e korszak kezdetét inkább a XVI. század utolsó évtizedeire, mint a következő évszázad elejére teszik, a *Renesans* címszó kidolgozója, Janusz Pelc úgy véli, *A reneszánsz alkonya a lengyel irodalomban* az 1590 és 1614–1618 közötti időre esik. A lengyel irodalom még újabb lexikona, a *Literatura polska XX wieku* c. „enciklopédikus kalauz” egészen nagy terjedelemben tekinti át a lengyel irodalomtörténeti folyamatot. A reneszánszról szóló két címszó nem különböztet meg szakaszokat, csak annyit állapít meg, hogy ez a korstílus a XVI. században teljesedett ki és hogy Sęp Szarzyński e korszak alkotója volt. A barokk kor kezdetét viszont Hernas, a megfelelő címszó szerzője ezúttal is az 1580 körüli évekre teszi, és az első fázis végét 1620 körül látja. Piotr Skarga életművét már itt méltatja.¹³

A magyar irodalomtörténet esetében szívesen támaszkodnánk kizárólag a legújabb álláspontra, vagyis Nemeskürty korszakolására, de nem tesszük. Egyrészt mert egyedüli vélemény, másrészt mert nem olvasható ki belőle, mikortól számítja a

¹¹ Janina Sokołowska – Alina Nowicka-Jeżowa, *Barok (Barok polski)*. In: Teresa Michałowska (szerk.), *Słownik literatury staropolskiej*. Wyd. 2. Wrocław, 1998: 93–105.

¹² Jerzy Ziomek, *Renesans*. Wyd. 6. Varsó, 1996; Czesław Hernas, *Barok*. Wyd. 5. Varsó, 1998. Mindkét kötetben van Sęp Szarzyński és Skarga életművének szentelt fejezet vagy alfejezet, az előbbiben *Literatura schyłku XVI wieku (A XVI. század alkonyának irodalma)* c. fejezet is.

¹³ Sokołowska–Nowicka-Jeżowa, i. m.; Janusz Pelc, *Renesans*. In: Michałowska (szerk.), i. m. 93–94, 807–808; Julian Krzyżanowski, *Odrodzenie, renesans*. Jerzy Ziomek, *Humanizm renesansowy*. Czesław Hernas, *Barok*. In: *Literatura polska XX wieku. Przewodnik encyklopedyczny* 2. Varsó, 2000: 376–379, 379–381, 381–385.

barokk jegyek dominanciáját a magyar irodalomban. Egy biztos: semmiképpen sem a XVII. század 40-es éveinek közepén vált uralkodóvá a barokk stílus.

A lengyel irodalmat illetően nem látunk okot arra, hogy Ziomek korszakolását részesítsük előnyben, mégis jól eligazít minket. A barokk korszak kezdetének kijelölését a periodizáció legnehezebb problémájának tartva írta: „Nie tylko Szarzyński został uznany za poetę baroku, ale elementów barokowej poetyki szuka się już u Krzyckiego. Bez Szarzyńskiego istotnie poczłi wieku XVII, zwłaszcza jego pierwszej połowy, zrozumieć niepodobna, ale trudno też uznać za prekursora poetę w swoim typie twórczości nieprześcignionego. Sluszniej byłoby może mówić o manieryzmie Sępa, na co wszakże nie wszyscy gotowi są godzić.” („Nemcsak Szarzyńskit ismerték el a barokk költőjének, hanem a barokk poétika elemait keresik már Krzyckinél [Andrzej Krzycki, 1482–1537, Itáliában tanult, latinul alkotó lengyel költő és prózaíró – *D. M. I.*]. Szarzyński nélkül a XVII. századnak, főleg első felének a költészetét valóban lehetetlen megérteni, de előfutárnak is nehéz elismerni olyan költőt, aki a maga alkotói típusát tekintve felülmúlhatatlan.”)¹⁴

A lengyel irodalom barokk korszakának kezdetéről szóló vitát meghagyjuk a lengyel kutatóknak és itt csak azzal foglalkozunk, ami az eredményes magyar–lengyel összehvetést segítheti. Ez esetben csak a lengyel irodalomtörténészek többsége véleményének elfogadását látjuk célszerűnek, vagyis hogy a korszak kezdetét a XVI. század 80-as éveinek környékére tegyük. Így a barokk kora egyrészt a korai manierizmus markáns megjelenésével, illetve – Hernas szerint – a *Metafizikus költők*, Sęp Szarzyński és mások (mint Sebastian Grabowiecki, 1543 körül – 1607 vagy Stanisław Grochowski, 1542 körül – 1612 körül) műveivel, másrészt az ellenreformáció ideológiájának terjedésével kezdődik. Mint már említettük, Ziomek *Renesans* c. szintézisében ismerteti Skarga vallásos prózáját, fel sem vetve a barokk kor közeledését. Hernas sem beszél a barokk poétika dominanciájáról a nagy prédikátor munkásságában, hanem az új korszak ideológiájának jelenlétét hangoztatja. A *Barok* megfelelő alfejezetének címe ez utóbbit fogalmazza meg: *Piotr Skarga jako teoretyk przemiany kulturowej (P. S. mint a kulturális átalakulás teoretikusa)*.

Témánk szempontjából nincs döntő jelentősége annak, hogy Ziomek az előző korszakot tárgyalva írja találóan: „Sztuka manieryzmu wiąże się z kryzysem złudzeń klasycyzmu renesansowego i jest często sztuką religijną, choć nie doktrynalną. Jeśli manieryzm można wiązać z kontrreformacją, to raczej z jej wczesną fazą, w której Kościół nie miał jeszcze spreyczowanego programu polityki kulturalnej.” („A manierizmus művészete a reneszánsz klasszicizmus illúzióinak válságához kapcsolódik és gyakran vallásos, bár nem doktrinális művészet. Ha a manierizmus az ellenreformációhoz köthető, akkor annak inkább korai fázisához, amelyben az egyháznak [a katolikusnak – *D. M. I.*] még nem volt kiforrott kulturális programja.”)¹⁵ Valójában

¹⁴ Jerzy Ziomek, *Epoki i formacje w dziejach literatury polskiej. Pamiętnik Literacki* LXXVII, 4: 40–41.

¹⁵ Ziomek, *Renesans*. 348.

Hernas sem gondolkodik másképpen: „Nowi poeci, M. Sęp Szarzyński i S. Grabowiecki, pojmowali życie jako przemijanie, jako epizod otwierający drogę do życia wiecznego, odwoływali się do dualizmu ludzkiej natury, w której tylko to, co duchowe, jest trwałe, a tym samym jest jedyną wartością.” („Az új költők, M. Sęp Szarzyński és S. Grabowiecki az életet mint elmúlást fogták fel, mint az örök élethez vezető utat megnyitó epizódot, az emberi természet dualizmusára apelláltak, amelyben csak az maradandó, ami szellemi és ezáltal az egyetlenn érték.”)¹⁶

Ugyancsak találónak véljük Ziomek jellemzését Sęp Szarzyński munkásságáról: „wirtuozeria, osiagana w materiale renesansowym, antynaiwność i antyspontaniczność, hermetyzm, dążenie do autonomicznej gry znaczeń, która zмага funkcję ekspresywną kosztem oglądu świata, pobożność indywidualna i egotyczna, bliska mistycyzmowi” („reneszánsz anyagban elért virtuozitás, antinaivitás és antiszponatancitás, hermetizmus, a jelentések önálló játékára való törekvés, amely a kifejező funkciót erősíti a világ szemlélése kárára, egyéni és önös, a miszticizmushoz közeli ájtatosság”).¹⁷ Nyilvánvaló, hogy több fenti sajátosság megtalálható más XVI. század végi és XVII. század eleji lengyel költők alkotásaiban is, akik közül az utóbbiakra most nem kell figyelmet fordítanunk.

Nemeskürty az 1584–1641 közötti magyar irodalmat a következő címen tárgyalja: „*Ez világ mint egy kert, kit köeső elvert*” – *későreneszánsz, manierizmus, a barokk itthoni előkészülete*. A nem reneszánsz költőre valló idézet Rimay Jánosnak hazája és a világ pusztulásáról szóló verséből való, akinek egyébként két verse, közöttük egy lengyel témájú lengyel fordításban is olvasható az *Antologia poezji węgierskiej* és a *Kocham twój kraj* c. válogatásban. Bennük több más magyar költő versei is olvashatók lengyelül, de nem mindig azokra érdemes hivatkoznunk.¹⁸ Érdemes lenne például Rimay, illetve Sęp Szarzyński és Grabowiecki néhány versének sorait, mesteri képeiket és rímeiket idézni, de műfordítások nem lévén ezt csak részben tehetjük.

A magyar irodalomtörténészek hangsúlyozzák, hogy Rimay már 1592-ben levelet írt – mondhatni, manierista stílusban – a flamand Justus Lipsiusnak, a sztoikus filozófia újraélesztőjének, aki példaképe lett. „Te híres Lipsius, tőled való az a szellő, melynek lehelletétől régóta szikkadt életem újra felvirult.”¹⁹ Hernas *Barok* c. kötetében említi többször Lipsiust, Barbara Otwinowska számára viszont, aki a *lipszjanizm*, azaz *lipszianizmus* terminust is használja, a németalföldi humanista a manierista retorikus próza program- és mintaadója. A lengyel kutatónő itt azt a jól

¹⁶ Hernas, *Literatura polska. Barok*. In: *Literatura polska XX wieku 2*: Varsó 2000: 382.

¹⁷ Ziomek, *Renesans*. 349.

¹⁸ István Csapláros et al. (vál.), *Antologia poezji węgierskiej*. Varsó, 1975; István Csapláros (vál.), *Kocham twój kraj. Antologia wierszy węgierskich o Polsce*. Krakko, 1971.

¹⁹ Idézi Nemeskürty István, *A magyar irodalom története 1000–1945: 1*. Budapest, 1993: 183.

ismert tényt is szóba hozza, hogy Jan Kochanowski (1530–1584) 1580-ban kiadott *Treny* ciklusában (amelynek különben nagy része *Gyászdalok* címen olvasható magyar fordításban) felfedezhető a keresztény neosztoicizmus kifejeződése: a költő, egyik kislánya halála miatt érzett szerencsétlenségében a vallásban keresett támaszt és vigasztalást.²⁰

Az előbbivel természetesen nem akarjuk a manierizmus jegyeit keresni a legkiválóbb lengyel reneszánsz alkotó késői költészetében, bár erre is volt már példa, de emlékeztetünk arra, hogy Sęp Szarzyński ugyancsak az 1580 körüli években írta verseit.

Ugyanerre az időre esik a magyar reneszánsz legjelentősebb lírikusának, Balassi Bálintnak (1554–1594) a késői munkássága. A magyar költő versei, aki kamazsként családjával, később Báthori István uralkodásának éveiben, majd élete vége felé hosszú időt töltött Lengyelországban, antológiák után már külön lengyel nyelvű kötetben is olvashatók.²¹ Balassi az említett akadémiai irodalomtörténeti szintézis I. kötete (1964) szerint egyértelműen csak reneszánsz alkotó. Munkásságát Nemeskürty természetesen szintén *A magyar reneszánsz fénykora 1567–1596* [! – D. M. I.] c. alfejezetben tárgyalja, de egyik legismertebb verséről, az 1589-ből való *Egy katonának* címűről megállapítja: „egyenként mindegyik kép mozdulatlan, együttesen mégis csupa mozgás, haladás, nyugtalanság a strófa:

Köztök ki strázsát áll, ki lováról leszáll,
nyugszik reggel, hol virradt,
Midőn éjten éjjel csatavisseléssel
mindenik lankadt s fáradt.

Ha van igazán s vérbélien manierista Balassi-vers, akkor ez bizonyosan az. Szemben a reneszánsz versck-képek nyugodt s egyensúlyozott szerkesztettségével, itt mindegyik strófa más, időben, térben, mindenben különbözik az előzőktől.

Ellenségét látván, örömmel kiáltván
ők kópiákat törnek,
S ha súlyosan vagyon az dolog harcokon,
szólitatlan megtérnek.

²⁰ Barbara Otwinowska, *Manierizm, Neostoicyzm*. In: Michałowska (szerk.), *Słownik literatury staropolskiej*. 517–521, 576–577; Mikolaj Rej – Jan Kochanowski – Mikolaj Sęp Szarzyński, *Versei*. Budapest, 1980; Bojtár Endre (vál.), *Lengyel költők antológiája*. Budapest, 1969.

²¹ Bálint Balassi, *Poezje*. Varsó, 1994; antológiákban: Csapláros et al. (vál.), *Antologia poezji węgierskiej*; Csapláros (vál.), *Kocham twój kraj*; Antoni Lange – Alfred Tom, *Panteon literatury wszechświatowej Węgry*. Varsó, 1921; *Wielka Literatura Powstania 6 (Antologia 2)*. Varsó, 1932.

Sok vérben fertezvén arcul reá térvén
űzöt sokszor megvernek.”²²

Balassi munkásságát nyilvánvalóan a reneszánsz korszakhoz kell sorolni, de ha élete utolsó éveiben már nála is kimutathatók a manierizmus jegyei, miért ne fogadnánk el, hogy tanítványa, Rimay költészete új korszakhoz tartozik. Problémát legfeljebb az jelent, hogy nem tudjuk, írt-e a XVI. század 90-es éveinek közepe előtt, illetve az új stílus sajátosságai mikor jelentek meg verseiben, hiszen alkotásainak túlnyomó része nem jelent meg életében. Idézett műve valószínűleg 1605-ből való, de már 1594 körül létrejött az *En édes Ilonám (Moja mila Ilono)* című, amely egyértelműen manierista vers. Egyik strófája így hangzik:

„Mert az te szerelmed
Engem úgy környül vett,
Mint pézsmát ó *szelence*,
Az én szívem kívül
Szintén úgy hevült el,
Mint tűz miatt *kemence*,
Mert te szépségedbe
Szívem úgy merült be,
Mint tengerbe *Velence*.”

Nemeskürty korszakolása újszerű. *A magyar reneszánsz fénykorának* végét 1596-ra, a *későreneszánsz, manierizmus, a barokk itthoni előkészülete* korszak kezdetét 1584-re, végét 1641-re tette. Mindezek az évszámok magyarázatra szorulnának, ahogy indokolatlannak tűnik a két korszak egymásba csúsztatása is. „Mentségére” szolgál azonban elsősorban olyan fontos irodalmi tény, amilyen Pázmány Péter (1570–1637) életműve, vallásos, tanító és elmélkedő prózája. A munkásságát és a nemzeti művelődéstörténetben, illetve a rekatolizálásban játszott szerepét tekintve hozzá hasonló Piotr Skarga (1536–1612), akinek a szépirodalom számára is fontos alkotásai negyedszázaddal korábbiak, mint Pázmány már XVII. századi szövegei. Skarga egyébként Krakóban tanára, illetve mestere volt Pázmánynak.

A korábbi magyar irodalomtörténészek egyértelműen a barokk képviselőjé-
nek tartják a legnagyobb magyar prédikátort, Nemeskürty azonban már nem. „A világ mint *jelenség, mint olyan* érdeklő, mindenről tapasztalati vagy logikai bizonyosságot kíván szerezni, mindennek természettudományos okát keresi [...] Különösen foglalkoztatja az óra mechanizmusa. [...] Ez az apró kis mozzanat jó bizonyosság amellett, hogy Pázmány mennyire korának gyermeke, mennyire hatott rá az a korszak, amit jobb híján manieristának nevezhetünk [kiemelés tőlünk – *D. M. I.*], az óra, az időnek ez az értelmes nyugözője, mely azzal, hogy az idő múlását mutatja, az élet

²² Nemeskürty, i. m. 171.

céltalan tovatünését is jelképezi: a manierista művészet egyik tipikus „jegye”. Más magyar manierista szerzők műveiben is fontos jelkép az óra [...] A *Kalauzban* különben a manierizmus egy másik „védjegye” is feltűnik: a labirintus, az útvesztő [...] Pázmány maga is érzi az élet értelme körüli bizonytalanságot és ellentétes magyarázatok útvesztőjéből kívánja olvasóját kivезetni, tehát útvesztőben érzi magát és kora emberét” – írja *Az isteni igazságra vezérlő kalauzról* (1613).²³

Bitskey István, a magyar barokk irodalom jelenlegi érdemes kutatója számára, aki különben nem foglalkozik periodizációs kérdésekkel, Pázmány a barokk (és csak a barokk) egyik legjelentősebb képviselője. Ő is fontosnak véli a manierista stílus magyarországi hódítását – más íróknál, például Nyéki Vörös Mátyásnál (1575–1654), aki 1620 előtti költészetével a manierizmus reprezentánsa volt és csak ezt követően lett „az első barokk költő”, illetve „ő tekinthető a korszak első olyan költőjének, aki a barokk jegycit jelenítette meg költészetében”.²⁴

Nemeskürty szerint a már csak a XVII. században alkotó Nyéki Vörös „legzetesen manierista” költő, és ugyancsak az *Órák és labirintusok...* fejezetben tárgyalja Szepsi Csombor Márton *Europica varietas* (1620) c., lengyelországi utazási élményeit is megőrkítő, lengyelre szintén lefordított útikönyvét, aki kedvelte a gyűjtögető méhet mint manierista szimbólumot és a mozgalmas képeket. Azt viszont nem értjük, miért tart Nemeskürty számára még negyedszázadig a magyar barokk *elő-készülete*.²⁵

Czesław Hernas lengyel irodalomtörténeti szintézisében, annak bővített 1998-as 5. kiadásában is a *Pózný barok*, vagyis *Késői barokk* címet kapta a harmadik rész, amely – a bevezetés szerint – a XVII. század 80-as éveit és a következő század 30-as éveit közötti idő irodalmát ismerteti. Vele összhangban a *Wielka Historia Literatury Polskiej* sorozatnak a következő korszakot tárgyaló, Mieczysław Klimowicz által írt, *Oświecenie, azaz Felvilágosodás* c. kötete, illetve annak szintén megváltoztatott és bővített 1998. évi 5. kiadása is a XVIII. század 30-as éveit körül kezdő anyagának ismertetését.

A már említett két érdemes kutató, J. Sokolowska és A. Nowicka-Jezowa ugyancsak 1998-as álláspontja hasonló, bár jelezniük kell, hogy egycsek az 1763 körüli évekre, az utolsó lengyel király és meccénás uralkodásának kezdetére, sőt a nemecek 1768-as konzervatív királyellenes szervezkedése, a bari konföderáció idejére tesz a barokk kor végét.²⁶ A már szintén emlegetett új nagy lengyel irodalmi lexikon

²³ Nemeskürty, i. m. 188–189.

²⁴ Bitskey István, Stílusváltás Nyéki Vörös Mátyás költészetében. In: *Eszmék, művek, hagyományok*. Debrecen, 1996: 134 és a köv. lapok; Bitskey István, Vallás, közösség, régi magyar irodalom. In: *Virtus és religió*. Miskolc, 1999: 29. Mindkét kötetben több tanulmány olvasható Pázmányról mint a barokk irodalom alkotójáról.

²⁵ Nemeskürty, i. m. 185, 194–215; Márton Szepsi Csombor, *Podróż po Polsce*. Varsó, 1961.

²⁶ Sokolowska–Nowicka-Jezowa, i. m. 93–94.

irodalomtörténeti áttekintésében Hernas, a barokk-kutatások új eredményeit figyelembe véve az 1740-es évekig tolja ki a korszak határát, de itt érthetően nincs lehetősége arra, hogy véleményének módosítását részletezze.²⁷

A magyar irodalom történetének megfelelő korszakhatárával való összevetés eredményessége érdekében mi inkább ez utóbbi nézetet vesszük alapul, annál inkább, mivel Jerzy Snopek, (aki mellesleg a magyar irodalom ismerője) a kis lengyel irodalomtörténeti sorozat *Oświecenie (Felvilágosodás)* c. kötetében már az 50-es évek körül látja a következő korszak kezdetét.²⁸ Ha az irodalmi értékeket tekintetbe vesszük, nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget e korszakhatárnak. Nemeskürty István megállapítása mindkét irodalomra igaz: „Ez ugyanis az a korszak, a XVIII. század első fele, amikor – nálunk – művek és olvasók között látszólag szinte áthághatatlanul tágul a szakadék. Amit ma értéknek tartunk, azt akkor nem olvasták, nem olvashatták, mert kéziratban maradt. Amit viszont olvastak, mert kinyomtatták, azt mi vagy nem tartjuk maradandó értéknek [...], vagy már régen elismert értékek, tehát előző századok gyümölcsei.”²⁹

A Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt megjelent *A magyar irodalom története* említett, Klaniczay Tibor szerkesztette 2. kötetének (1600-tól 1772-ig, 1964) utolsó előtti része a kb. 1690 és kb. 1740 közötti irodalomról, Bethlen Miklós (1642–1716), II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) és Bethlen Kata (1700–1759) életművéről szól. Az utolsó rész *A késő-barokk (rokokó) irodalom (kb. 1740 – kb. 1772)* címet viseli. Ez a rész tárgyalja Mikes Kelemen (1690–1761), Amade László (1703–1764) és Faludi Ferenc (1704–1779) munkásságát. Nemeskürty is ide, a XVIII. század 40-es éveivel kezdődő *Rokokó idill* c. alfejezetbe sorolja az előbbieket életművét és ugyancsak elfogadja a hagyományos 1772-es dátumot. Figyelmet érdemel viszont, hogy Nemeskürty 1712-ig számítja a magyar barokk irodalom fénykorát, benne Bethlen Miklós életregénynek beillő emlékiratát, tehát – elvben – ez után következik, vagyis sokáig tart a *késő barokk*. A *Magyar kódex* 3. kötetében szintén van *A rokokó irodalom* c. alfejezet, de belőle hiányzik Mikes Kelemen műveinek ismertetése, mert előbbre került *A késő barokk kor magyar irodalma (1690–1772)* c. fejezetben. A fentiek mutatják, hogy a nagy korszakon belüli szakaszok megkülönböztetésében mennyire nincs egyetértés a kutatók között.

A barokk kor záró dátumát illetően is csak látszólag nagy az egység, hiszen a *Magyar kódex* szóban forgó kötete szerint a felvilágosodás kezdete 1750-re tehető, vagyis két nagy korszak megint „összecsúszik”. Ráadásul indoklás sincs a neves irodalomtörténész, Mezei Márta részéről, ellentétben az egyik legelismertebb kutató, Szegedy-Maszák Mihály véleményével, aki az új egykötetes magyar művelődéstörténetben a barokk kor végét is kijelölve és a barokk szellemiség hatását találóan

²⁷ Hernas, *Literatura polska. Barok*. In: *Literatura polska XX wieku* 2. Varsó, 2000: 384–385.

²⁸ Jerzy Snopek, *Oświecenie*. Varsó, 1999: 11–13.

²⁹ Nemeskürty, i. m. 307.

hangsúlyozva így ír: „Mikortól számítható a magyar fölvilágosodás? Ha választ próbálunk keresni e kérdésre, mindenképp először cáfolni kell a tévhiedelmet, mely szerint kizárólag külső ösztönzésre alakult ki ez az irányzat. Olyan magyar előzményekre lehet hivatkozni, mint Bethlen Miklós erdélyi kancellár karteziánus műveltsége, II. Rákóczi Ferenc janzenizmusa vagy a könyvtárgyűjtő Bethlen Kata pietizmusa. Egyetlen író személyéhez sem kapcsolhatjuk a megújulás kezdetét, bármilyen központi helyet foglalt is el Bessenyei György (1747?–1811) az első szakaszban, Orczy Lőrincz báró (1718–1789) kezdeményező szerepét ő is elismerte [...] Talán a hatvanas évekre tehető a fordulópont [...]”³⁰ Orczy munkásságát egyébként már az akadémiai szintézis *A késő-barokk (rokokó) irodalom (kb. 1740 – kb. 1772)* képviselői között, *A felvilágosodás költészetének előkészítői* c. alfejezetben ismertette, a későbbi kiadványok azonban – valószínűleg indokolatlanul – a következő korszakot tárgyaló részben.

Kivétel és megfontolandó a korszak irodalmának történetét megíró Bíró Ferenc véleménye, aki megállapította: „A magyar kultúra történetének e nagy jelentőségű pillanata végső soron az Ausztria (tehát a központi kormányzat) és Magyarország (vagyis a hazai nemesség) viszonyában az 1740-es években elindult változások eredménye, s így jóval 1772 előtt érkezett el.”³¹ Hogy pontosabban mikor, arról ő – nem a barokk, hanem a felvilágosodás kutatója – sem nyilvánít véleményt. Ezt is figyelembe véve, Szegedy-Maszáék nézetét osztva és a lengyel irodalommal való összevetés alapján legszívesebben a XVIII. század 60-as éveire tesszük a magyar irodalmi barokk kor végét és a felvilágosodás kezdetét.

Az eddigiek reményünk szerint mutatják, hogy részben indokoltan megállapítható: a lengyel barokk korszak egy, de inkább két évtizeddel előbb kezdődött és ugyanennyivel előbb fejeződött is be, mint a magyar. Azzal, hogy a *részben* szót hangsúlyoztuk, jelezni akarjuk: mivel hasonló irodalmi jelenségekkel, tényekkel van dolgunk, részben indokolatlan lehet fáziskésésről, Fried István szerint *ütemeltőlódásról* (németül *Phasenverschiebung*, franciául *décalage chronologique*)³² beszélni.

„Mind az egyházi, mind a főúri udvari műveltség a XVII. század első harmadában még túlnyomórészt a kései reneszánsz eszmei és művészi hatása alatt állott, a neosztoikus eszmevilág és a manierista művészeti stílus egyaránt ismert volt a magyar szellemi elit körében. A század elejétől azonban az újjászerveződő katolikus egyház tevékenysége nyomán egyre nagyobb számban jelentek meg a Kárpát-medencében is a Rómából kisugárzó barokk műveltség jellemző motívumai, így a reneszánsz utóvirágzása egyben a magyarországi barokk kibontakozásának korszaka

³⁰ Mezei Márta, A magyar irodalom a felvilágosodás korában (1750–1790). In: *Magyar kódex* 3. 2000: 182; Szegedy-Maszáék Mihály, A polgári társadalom korának művelődése I. In: Kósa (szerk.), i. m. 332.

³¹ Bíró, i. m. 15–16.

³² Fried István, Ütemeltőlódás és a művelődési kapcsolatok korszakolása. In: *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*. 62–73; Bojtár Endre, Megkésetttség, elnyújtottság, stíluskeveredés. In: *„Az ember feljő...”* 13–17.

is”³³ – írja Bitskey István az utóbbi évtizedekben Magyarországon gyakori periodizálás módját illusztrálva. Arra gondolunk, hogy a kutatók többsége elsősorban vagy kizárólag az irodalomtörténeti anyag rendszerezése érdekében különböztet meg korszakokat, vagy nem áll szándékában annak eldöntése, mikortól dominálnak egy stílusirányzat vagy korstílus jegyei.

Ugyanerre van példa a lengyel irodalomtörténet-írásban, még az utóbbi években is. „Warto zwrócić uwagę na fakt, że renesans [...] nie ma wyraźnej granicy końcowej, co myliło i myli raz zwolenników wydłużania epoki odrodzenia głębooko w wiek XVII, innym razem autorów koncepcji wczesnego przebaroku. Wyraźnej granicy nie było, ponieważ mimo wszystkich istotnych różnic renesans i barok to dwie epoki w tej samej klasycystycznej formacji” („Érdemes figyelmet fordítani a tényre, hogy a reneszánsznak [...] nincs jól meghúzzható záró határa, ami megtévesztette és megtéveszti hol az újjászületés mélyen a XVII. századba történő betolásának híveit, hol pedig a korai előbarokk koncepciójának szerzőit. Jól meghúzzható határ nem volt, mivel minden lényegi különbség ellenére a reneszánsz és a barokk két korszak ugyanabban a klasszicista formációban”)³⁴ – véli Jerzy Ziomek abban a tanulmányában, amelyben a korszaknál nagyobb egység, a *formacja*, azaz a *formáció* terminus használatát javasolja a korszakolás nehézségeinek leküzdésére. Nem véletlen tehát, hogy – mint említettük – a megújított, illetve részben új nagy lengyel irodalomtörténeti szintézis megfelelő kötetében több olyan író munkásságát tárgyalja, akiknek az életművét Czesław Hernas, a barokról szóló kötet szerzője is részletesen méltatja. Más kérdés, hogy mi inkább ez utóbbi tudós álláspontját fogadjuk el.

Nem célunk a korszakolás elméletének vizsgálata, amit az utóbbi időben mind Lengyelországban, mind Magyarországon többen folytatnak,³⁵ illetve annyiban célunk, amennyiben vele segítjük a lengyel–magyar összehasonlító korszakolás továbbgondolását. Ezért tartjuk hasznosnak Ziomeknek a korszakokat elválasztó határokra vonatkozó nézetét: „Wartość granicy należy rozpatrywać w dwu aspektach, czyli [...] granicy periodyzacyjnej przysługują dwie charakterystyki: szerokość i moc. Fakt, że często nie umiemy wskazać przybliżonej końcowej daty mijającej epoki i daty początkowej epoki nadchodzącej, nie musi być wcale mankamentem naszego warsztatu, ponieważ bywa właściwością obiektywną: epoki, ciągle rozumiane tu jako konjunkturny układ prądów, mogą przekształcić się w nową jakość szybko

³³ Bitskey István, Szellemi élet a kora újkorban. A barokk Magyarországon. In: Kósa (szerk.), i. m. 229.

³⁴ Ziomek, Epoki i formacje w dziejach literatury polskiej. 41.

³⁵ Vö. A korszakok alakzatai (Figuren der Epochen / Figures of Epochs). *Helikon* XLVI, 2000/3 (Füzi Izabella – Török Ervin, Hans Blumenberg, Burkhard Steinwachs és Manfred Frank tanulmánya); Kulcsár-Szabó Zoltán, A „korszak” retorikája. In: *Az olvasás lehetőségei*. Budapest, 1997: 15–39; Teresa Walas, *Czy jest możliwa inna historia literatury?* Krakko, 1993; K. Kasztenna, *Z dziejów formy niemożliwej. Wybrane problemy historii i poetyki polskiej powojennej syntezy historycznoliterackiej*. Wrocław, 1995.

lub powoli (szerokość granicy) oraz mogą się zmienić znacznie lub nieznacznie (moc granicy).” („A határ értékét két szempontból kell vizsgálnunk, vagyis [...] a korszakolási határt két sajátosság illeti meg: a szélesség és az erősség. Annak a ténynek, hogy gyakran nem tudjuk kijelölni az elmúló kort záró megközelítő dátumot és a következő korszakot kezdő dátumot, egyáltalán nem kell műhelyünk fogyatékoságának lennie, mivel objektív tulajdonság: az egyes korok, amelyeket itt továbbra is irányzatok konjunkturális rendszerként értelmezzünk, átalakulhatnak új minőséggé gyorsan vagy lassan (a határ szélessége), illetve változhatnak jelentős vagy nem jelentős mértékben (a határ erőssége).”)³⁶

Mint láttuk, a barokk korszakot kezdő határ mindkét irodalom történetében „széles”, a záró határ viszont a korábbi „erős” (1763, illetve 1772) helyett újabban inkább szintén „széles” minősítést kap – nyilván annak megfelelően, hogy a periodizálásban a társadalmi és eszmei szempontok figyelembevételénél nagyobb szerephez jutnak a „belső” irodalmi tényezők. Ami a magyar irodalom „késését” illeti, azt a barokk kor kezdetét illetően jól szemlélteti, sőt, mondhatni, szimbolizálja, hogy a rekatolizálás vezéralakja, a nemzeti kultúrában analóg szerepet játszó lengyel és magyar prédikátor prózáiró, Skarga és Pázmány közül az előbbi nemcsak sokkal idősebb volt, hanem negyedszázaddal korábban írta meg fontos műveit, sőt mestere is volt magyar „megfelelőjének”.

„Átmeneti korszakokról”, amelyeket egyes lengyel irodalomtörténészek gyakrabban emlegetnek, véleményünk szerint nem sok értelme van beszélni, ha korszakolás címen nem csupán rendszerezni akarjuk az irodalmi anyagot. Kívánatos lenne a kutatók megegyezése abban, mikortól célszerű dominánsnak tekinteni egy új korstílus jegyeit. Másrészt jó lenne az irodalomtörténészeknek abban is megállapodniuk, milyen irodalmi kánon alapján periodizálják nemzeti irodalmukat, ami megkönnyítené két vagy több nemzeti irodalom tanulságos összehasonlító korszakolását.

³⁶ Ziomek, *Epoki i formacje w dziejach literatury polskiej*. 36.